

УДК 159:8.267 (12)

DOI <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2023.4.10>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЦИФРОВОГО СЕРЕДОВИЩА

Руденок Алла Іванівна,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету
<https://orcid.org/0000-0003-1197-0646>
<https://publons.com/researcher/4236111/alla-rudenok/>
Researcher ID: AAE-6502-2021

Данчук Юлія Петрівна,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
<https://orcid.org/0000-0001-5576-9923>

Логвіна Оксана Анатоліївна,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
<https://orcid.org/0000-0002-0359-5850>

У статті представлено дослідження особливостей розвитку соціального інтелекту у дітей молодшого шкільного віку в сучасних умовах цифрового середовища. Встановлено, що, незважаючи на велику кількість наукових розвідок стосовно цього питання, проблема розуміння феномену залишається актуальною. Визначено, що соціальний інтелект – це специфічна здатність, яка забезпечує успішну взаємодію людини з оточенням та вміння прогнозувати поведінку інших. Метою статті є дослідження особливостей розвитку соціального інтелекту молодших школярів в умовах цифрового освітнього середовища. Проаналізовано підходи різних науковців щодо розвитку соціального інтелекту в онтогенезі. У роботах іноземних авторів розвиток соціального інтелекту пов'язаний із періодизацією розвитку соціального інтелекту. Зокрема, Ж. Піаже виділяв низку етапів: 1) сенсомоторного інтелекту; 2) допонятійного (символічного) інтелекту; 3) наочного (інтуїтивного) інтелекту; 4) конкретних операцій; 5) формальних операцій. Розглянуто теорію прийняття соціальної ролі Р. Селмана, який виділяв п'ять основних стадій розвитку соціального інтелекту. Ключовою у статті є теорія П. Ервіна, який співвідносив особливості розвитку особистості дитини з якісними зрушеннями у розвитку соціального інтелекту та на основі цього розробив модель розвитку уявлень дітей про міжособистісні стосунки, насамперед про дружбу у взаєминах з однолітками.

Підтверджено, що важливе значення для становлення соціального інтелекту має молодший шкільний вік. У цей період у дитини розширюється коло спілкування, розвивається її сензитивність, соціально-перцептивні здібності, здатність переживати за іншого, децентрація, що і становить основу соціального інтелекту. Проведене емпіричне дослідження – анкетування батьків молодших школярів – вказує на те, що цифрове освітнє середовище є невід'ємною частиною життя кожної дитини і воно має величезний потенціал для вирішення різних освітніх завдань. У висновках вказується, що формування та розвиток соціального інтелекту в молодшому шкільному віці відбувається через навчання, розширення знань та досвіду, в тому числі із застосуванням засобів сучасного цифрового середовища.

Ключові слова: молодші школярі, розвиток, онтогенез, соціальний інтелект, спілкування, цифрове середовище.

Rudenok Alla, Danchuk Yuliia, Lohvina Oksana. Features of the development of social intelligence of children of younger school age in the modern conditions of the digital environment

The article presents a study of the peculiarities of the development of social intelligence in children of primary school age in modern conditions of the digital environment. It has been established that, despite the large amount of scientific research on this issue, the problem of understanding the phenomenon remains relevant. It was determined that social intelligence is a specific ability that ensures the successful interaction of a person with the environment and the ability to predict the behavior of others. The purpose of the article is to study the peculiarities of the development of social intelligence of younger schoolchildren in the conditions of a digital educational environment. The approaches of various scientists regarding the development of social intelligence in ontogenesis are analyzed. In the works of foreign authors, the development of social intelligence is connected with the periodization of the development of social intelligence. In particular, J. Piaget distinguished a number of stages: 1) sensorimotor intelligence; 2) preconceptual (symbolic) intelligence; 3) visual (intuitive) intelligence; 4) specific operations; 5) formal operations. The theory of social role acceptance by R. Selman, who identified five main stages of development of social intelligence, is considered. The key point in the article is the theory of P. Ervin, who correlated the peculiarities of the child's personality development with qualitative shifts in the development of social intelligence and, based on this, developed a model of the development of children's ideas about interpersonal relationships, primarily about friendship in relationships with peers.

It has been confirmed that early school age is important for the development of social intelligence. During this period, the child's circle of communication expands, his sensitivity, social-perceptive abilities, the ability to worry about others, decentralization, which forms the basis of social intelligence, develop. The conducted empirical research – a survey of parents of junior high school students indicates that the digital educational environment is an integral part of every child's life and it has a huge potential for solving various educational tasks. The conclusions indicate that the formation and development of social intelligence in primary school age occurs through education, expanding knowledge and experience, including using the tools of the modern digital environment.

Key words: friendship, younger schoolchildren, ontogenesis, social intelligence, communication, digital environment.

Постановка проблеми. Соціальна реальність сьогодення, постійне ускладнення та прискорення соціальних процесів у нашій країні, виникнення нових громадських інститутів та нових соціальних явищ висувають підвищені вимоги до здібностей людини прогнозувати розвиток міжособистісних ситуацій, інтерпретувати інформацію та поведінку. Саме тому в останні десятиліття відзначається зростаюча увага вчених до проблеми соціального інтелекту – психологічного феномену, що забезпечує розуміння вчинків та дій людей, розуміння мовної продукції людини та навіть її невербальних реакцій.

Поняття «соціальний інтелект» було введено у науковий обіг у 1920 році Е. Торндайком. Різні аспекти цієї проблеми висвітлені в працях багатьох зарубіжних психологів: Е. Торндайк, Ф. Мосс, Т. Хант, Г. Олпорт, Ж. Годфруа, Х. Гарднер, Ф. Діттмен-Колі, Р. Балтес, С. Холлідей, М. Чандлер, Н. Кентор, Дж. Гілфорд,

М. Форд, М. Тисак, Д. Векслер, Г. Айзенк, Р. Стернберг тощо. Водночас, у працях вітчизняних психологів детально описані якісні характеристики соціального інтелекту (О. Кідрон, Д. Люсін, О. Савенков) [1, с. 161]. Кожен із цих авторів мали власний погляд на зміст та розвиток соціального інтелекту, проте, вони єдині в тому, що соціальний інтелект – це специфічна здатність, що забезпечує успішну взаємодію людини з оточенням та вміння прогнозувати поведінку інших. Незважаючи на те, що вивчення соціального інтелекту має давню історію, що наповнена багатьма відкриттями, соціальний інтелект – це феномен, дослідження якого у нашій країні здійснюється лише з кінця 80-х –початку 90-х років минулого століття. Щорічно з'являється безліч публікацій, присвячених дослідженню соціального інтелекту, але досі відсутній єдиний і цілісний підхід до визначення цього явища. При відмінностях концептуальних рішень, запропонова-

них сучасними фахівцями з цієї проблеми, можна констатувати, що соціальний інтелект розглядається більшістю із них, як здатність адекватно розуміти та оцінювати свою поведінку та поведінку інших людей. Ця соціальна здатність є надзвичайно важливою практичною рисою, яка необхідна сучасній людині для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної адаптації у суспільстві. Тому актуальним питанням стало дослідження особливостей розвитку соціального інтелекту у дітей молодшого шкільного віку, особливо в умовах сучасного цифрового середовища.

Метою дослідження є з'ясування особливостей розвитку соціального інтелекту молодших школярів в умовах цифрового освітнього середовища.

Результати дослідження. Інтелектуальний розвиток особистості відбувається у тісному зв'язку з її становленням, причому ці два процеси взаємно впливають один на одного. Соціальний інтелект є тією здатністю, яка еволюційно значима для людини, адже навички спілкування набуваються людиною протягом життя і залишаються практично збереженими до глибокої старості. Проблема онтогенезу соціального інтелекту меншою мірою була предметом дослідження вчених й у вітчизняній психологічній науці вона базується на необхідності врахування закономірностей психічного розвитку людини. Так, Л. Виготський вказував на те, що всі психічні функції людини виступають як результати інтеріоризованих соціальних відносин. Розглядаючи феномен мислення, як складну форму поведінки, він говорив про можливість пізнання чужої психіки, і навіть можливості існування феномена самопізнання [8, с. 12]. Вітчизняні дослідники приділяють особливу увагу початковим етапам онтогенезу, коли провідним виступає безпосереднє емоційне спілкування з близькими людьми [1, с. 162]. М. Лисина вказує на те, що у дітей у немовлячому віці та в ранньому дитинстві уявлення про міжособистісні стосунки формуються як афективний комплекс у процесі ситуативно-особистісного спілкування [3, с. 622].

У роботах зарубіжних науковців розвиток соціального інтелекту пов'язаний зі спробами розробити періодизацію розвитку

соціального інтелекту. Зразком для такої категоризації виступає операційна модель інтелектуального розвитку Ж. Піаже, у рамках якої інтелект розглядається як можливість гнучкого пристосування до соціальної або ж фізичної дійсності, де основне призначення соціального інтелекту – це організація взаємодії людини із середовищем. Як зазначав Ж. Піаже, розвиток інтелекту є стихійним процесом, який підпорядковується особливим законам і виявляється у визріванні операційних структур, які поступово виростають із предметно-життєвого досвіду дитини. Відповідно до теорії Ж. Піаже, у розвитку інтелекту можна виділити низку етапів [4, с. 44], першою з якої виступає стадія сенсомоторного інтелекту (від 8–10 місяців до 1,5 років). Друга стадія – це стадія допонятійного (символічного) інтелекту (від 1,5–2 до 4 років). Третьою стадією є стадія наочного (інтуїтивного) інтелекту (від 4 до 7–8 років). Четверта стадія – стадія конкретних операцій (від 7–8 до 11–12 років). П'ята стадія – це стадія формальних операцій, що називається стадія рефлексивного інтелекту (від 11–12 до 14–15 років). У розвитку інтелекту можна назвати, на думку Ж. Піаже, дві основні лінії. Перша лінія передбачає інтеграцію операційних когнітивних структур, тоді як друга – зі зростанням об'єктивності індивідуальних уявлень щодо дійсності.

Ще одна цікава модель онтогенезу соціального інтелекту запропонована Р. Селманом, який розробив теорію прийняття соціальної ролі. Під прийняттям соціальної ролі він розумів розвиток здібності ставитися до себе і до інших людей, як до суб'єктів, реагувати на дії оточуючих так само, як на власні, і розглядати свою поведінку з погляду інших людей. Р. Селман виділяв п'ять основних стадій розвитку соціального інтелекту. Соціальний інтелект у його розумінні – це «інструмент» психіки, який забезпечує людині орієнтацію у соціальній дійсності [2, с. 145].

П. Ервін співвідносив особливості розвитку особистості дитини з якісними зрушеннями у розвитку соціального інтелекту та на основі цього розробив модель розвитку уявлень дітей про міжособистісні стосунки, насамперед про дружбу у взаєминах з однолітками. Так, егоцентричний

рівень (до 5 років): дитині ще недоступна диференціація внутрішніх та зовнішніх станів, вона не завжди може відокремити свої внутрішні переживання від переживань інших людей. Дружба для неї означає короточасні контакти з іншими дітьми під час нетривалої спільної гри. Наступний суб'єктивний рівень (5–9 років): дитині вже доступне розмежування власних та чужих переживань, проте вона не розуміє впливу своїх дій та станів на дії та стани інших людей. Дружба – це позитивні чи нейтральні взаємини з тими дітьми, з якими вона постійно особисто контактує. Реципрокний рівень (9–12 років): дитина здатна розуміти почуття та переживання інших людей, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між власними та чужими діями та вчинками. Дружба для неї означає відносини, що ґрунтуються на взаємних уподобаннях. Наступний – взаємний рівень (12–15 років): дитина може зрозуміти, що думає про неї та про їхні стосунки інша людина і може відчуті ступінь задоволеності цими взаєминами. Дружба – взаємне врахування довготривалих станів і потреб, можливість довірливо ними ділитися, взаємна залежність у діях, цілях та планах. Суспільно-символічний рівень (старше 15 років): дитині доступне розуміння теоретичних ідей, цінностей і уявлень, носієм яких є інша людина. Дружба для юнацького віку – це стосунки, в яких існують взаєморозуміння, взаємодопомога, що базуються на взаємній незалежності, визнанні права на особистісні зміни та не що вимагають частоті часової та просторової єдності [3, с. 624].

Особливе значення для становлення соціального інтелекту має молодший шкільний вік. В онтогенезі соціальний інтелект розвивається пізніше, ніж емоційна складова комунікативних здібностей – емпатія. Недостатній рівень соціального інтелекту може певною мірою компенсуватись розвиненою емпатією. Його формування стимулюється початком шкільного навчання. У цей період розширюється коло спілкування дитини, розвивається її сензитивність, соціально-перцептивні здібності, здатність переживати за іншого без безпосереднього сприйняття його почуттів, здатність до децентрації (уміння приймати думку іншої людини, відрізнити свою точку

зору від інших можливих), що і складає основу соціального інтелекту [5, с. 341].

Головне місце у розвитку соціального інтелекту молодших школярів, які мають недостатній життєвий досвід і невеликий у порівнянні з дорослими людьми запас знань про навколишній світ, займає дослідницька діяльність. Цей вид діяльності для молодшого школяра є головним джерелом отримання уявлень про довкілля. Основний шлях підтримки та розвитку пошукової поведінки дитини – максимальне зниження обмежень на дослідження. Для того, щоб дослідницька поведінка дітей розвивалася, вони повинні мати нескінченно багато можливостей для вільної повної фантазії, конструктивної діяльності. Дослідницька поведінка дитини універсальна і може бути реалізована в будь-якій предметній діяльності. Особливого значення для розвитку соціального інтелекту в пошуковій діяльності дитини має гра, образотворча діяльність, конструювання, спілкування з дорослими та іншими дітьми, вивчення природних явищ. Соціальний інтелект молодших школярів формується у процесі спілкування. Потреба спілкування задовольняється у провідній навчальній діяльності, що і визначає його взаємини. Головна роль тут належить вчителю, який показує приклади моральної поведінки через оцінювання учнів, їхніх успіхів та невдач. На початку навчання у молодших школярів відсутня моральна оцінка своїх товаришів, немає справжніх міжособистісних відносин. Зв'язки та відносини починають формуватися у процесі навчальної діяльності та вдосконалюються у навчальному житті.

На другому-третьому році навчання поведінка школяра стає соціально адаптованою. Встановлюються тісніші контакти з однокласниками, з якими разом засвоюють знання, беруть участь у суспільному житті, пов'язаному з іграми, змаганнями, спільними заходами. Соціальна взаємодія поступово починає підкріплюватися моральною оцінкою поведінки кожного з дітей. Вони починають все глибше усвідомлювати певні сторони особистості однокласників. Соціальний інтелект вже у молодшому шкільному віці чинить вплив на особисті стосунки. Оцінка почуттів, визначення настрою своїх однокласників, розу-

міння мотивів та їх вчинків сприяє створенню дружніх, так званих, «малих» груп. Усвідомленість своїх взаємин з оточуючими передбачає аналіз, внутрішнє обговорення на підставі своїх дій, вчинків, тобто певний рівень розвитку рефлексії, яка є одним з найважливіших психічних новоутворень, що формується у молодшого школяра в процесі навчальної діяльності [6, с. 98].

Навчальна діяльність змінює зміст емоційної складової соціального інтелекту і, відповідно, визначає загальну тенденцію особистісного розвитку учня. На цей процес істотно впливають батьки, однолітки, соціальне оточення, Інтернет, телебачення, тобто цифрове середовище. Останнє має важливий вплив на різні сторони розвитку молодших школярів, у тому числі, на формування соціального інтелекту. Співпереживання, подолання морального та комунікативного егоцентризму взаємопов'язані та становлять основу моральної поведінки дитини. У молодшому шкільному віці, як зазначають дослідники, діти здатні до співпереживання, яке проявляється у взаємодопомозі, бажанні бути поруч із товаришем у складній ситуації. Подібні реакції зазвичай слідує після надання реальної допомоги. Діти, зазвичай, співчують тим, хто схожий на них самих, тобто представникам тієї ж статі, віку, соціальної групи [7, с. 120].

У різних формах спільної діяльності діти ближче та глибше пізнають один одного.

Предметом оцінки дітей стають успіхи у навчанні, основні риси їхнього характеру (веселий, розумний, багато знає, все вміє). На межі переходу в середні класи основними виступають моральні риси особистості. Головною особливістю розвитку соціального інтелекту дітей молодшого шкільного віку є ускладнення змістовних характеристик структурних компонентів соціального інтелекту та перехід його на вищий рівень. Орієнтація дітей у своїй поведінці на дорослих замінюється орієнтацією на колектив однолітків. У молодшому шкільному віці все більшого значення для розвитку дитини набуває її спілкування з однолітками, що сприяє ефективному розвитку соціального інтелекту [8, с. 13].

Аналіз результатів дослідження.

Нами було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 113 респондентів – батьків дітей 6-11 років, які навчаються у початкових класах комунального закладу загальної середньої освіти «Лицею № 1 Хмельницької міської ради» та Кам'янець-Подільський лицей № 5 Кам'янець-Подільської міськради. Для дослідження використовувалася авторська анкета, яка дозволила проаналізувати особливості розвитку соціального інтелекту молодших школярів в умовах цифрового освітнього середовища в умовах (табл. 1).

Таблиця 1

Результати анкетування батьків щодо цифрового середовища

№	Запитання	Відповідь
1	Чи знаєте Ви, що цифрове середовище, що оточує дитину, чинить на неї суттєвий вплив?	97,3% – «так»; 2,7% – «ні»
2	Який контент дивиться Ваша дитина?	81,4% – розважальні мультфільми; 17,7% – пізнавальні програми; 0,9% – сімейні шоу
3	Що Ваша дитина любить найбільше робити у вільний час?	43,4% – грає у рухливі ігри; 22,1% – малює; 14,2% – дивиться телевизор, планшет, телефон; 13,3% – конструює; 6,2% – грає в інтелектуальні ігри; 0,9% – читає
4	Чи задіює Ваша дитина у повсякденну гру персонажів, з якими познайомилася у мультфільмі, телепередачі?	55,8% – так; 34,5% – іноді; 9,7% – ні
5	Ваша дитина розуміє сенс і послідовність подій у мультиплікаційному фільмі, тривалістю 40 хвилин?	98,2% – так; 1,8% – ні

Таким чином, результати опитування підтверджують, що цифрове середовище – це невід’ємна частина життя кожної дитини, і воно має величезний потенціал для вирішення різних освітніх завдань. На наш погляд, цілеспрямоване створення цифрового середовища в навчальному закладі сприятиме розвитку у дітей молодшого шкільного віку знань соціальних правил, вміння розуміти інших людей, їхні мотиви, емоції та вчинки, розвиватиме вміння планувати власні дії, слухати співрозмовника тощо. Сучасне цифрове середовище виступає сьогодні джерелом інформації з технологією доповненої реальності; має навчальні додатки з використанням моделей об’єктів та процесів для тренування навичок соціалізації; є інструментом формуючого оцінювання.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок про те, що розвиток соціального інтелекту певним чином організує життя та діяльність дитини, її взаємини з оточуючими людьми, всю систему її відношень до дійсності. Цілком зрозуміло, що успішно керувати розвитком соціального інтелекту можливо лише на основі знання закономірностей цього процесу. А це означає, що в молодшому шкільному віці дитина займає певне місце в системі доступних їй суспільних відносин, які характеризуються відомою системою прав і обов’язків дитини, певними вимогами до її поведінки та діяльності, визначеними соціальними очікуваннями та соціальними санкціями.

Формування та розвиток соціального інтелекту в молодшому шкільному віці відбувається через навчання, розширення знань та досвіду, а також при проведенні спеціальної психологічної корекційно-розвивальної роботи, що включає тренування компонентів, що наповнюють структуру соціального інтелекту. Соціальний інтелект розвивається завдяки формуванню соціально-бажаних особистісних та комунікативних властивостей, удосконаленню механізмів психічного регулювання, самоконтролю та самореалізації, що підвищу-

ють загальну стресостійкість. Також ми вважаємо, що технологія використання цифрового середовища дає можливість для створення сприятливих умов розвитку у дітей молодшого шкільного віку здібностей, творчого потенціалу та соціального інтелекту. Високий рівень розвитку соціального інтелекту у молодшому шкільному віці проявляється у таких властивостях, як адекватність, автономність та автентичність. Розвиток соціального інтелекту дітей молодшого шкільного віку дозволяє більш адекватно висловлювати почуття та емоції, ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми, дозволяє вдосконалювати соціальну компетентність, розвивати емпатичні здібності особистості учня. Формування здібностей молодших школярів розуміти почуття та висловлювати своє ставлення до них, безпосередньо пов’язаний з особистим успіхом дітей у різних видах діяльності: навчальній, ігровій, комунікативній.

Проведений аналіз дозволяє говорити про те, що соціальний інтелект – явище динамічне, а його становлення відбувається у процесі соціалізації особистості. Для дослідників основними аспектами вивчення розвитку соціального інтелекту в онтогенезі стали: способи набуття дитиною засобів орієнтування в ситуаціях соціального взаємодії; специфіка розвитку уявлень про міжособистісні відносини, а також когнітивних структур, що визначають формування таких уявлень (включаючи спроби авторів створити періодизацію етапів становлення та розвитку соціального інтелекту). Однак питання накопичення експериментальних даних (за допомогою надійного інструментарію) щодо проблеми розвитку соціального інтелекту в онтогенезі, у тому числі на рівні кроскультурних досліджень залишаються відкритими. Перспективами подальших розвідок залишається питання визначення оптимальних умов розвитку соціального інтелекту різних етапах онтогенезу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ломага Н. Теоретичні аспекти проблеми розвитку соціального інтелекту молодших школярів. *Наукові записки : збірник матеріалів наук.-практ. конфер. викл. і студ. ІППМ. Вінниця : ВДПУ, 2016. № 7. С. 160–163.*
2. Мельник А. Віковий аспект вивчення соціального інтелекту дітей різного шкільного віку. *Вісник Харківського національного університету. 2013. № 1065. С. 144–146.*

3. Руда Н. Соціальний інтелект у структурі інтелекту. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 21. С. 621–629.
4. Булка Н. Ресурси соціального інтелекту: адаптивність, комунікативність, креативність. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 6. С. 43–53.
5. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
6. Кулакова Л. Розвиток соціального інтелекту у дітей молодшого шкільного віку в умовах навчальної діяльності. *Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ*. 2020. № 15. С. 97–103.
7. Орап М. Методологічні проблеми дослідження соціального інтелекту дітей молодшого шкільного віку. *Психологія особистості. Емпіричні дослідження у психології особистості*, 2017. № 8(1). С. 119–126.
8. Савченко Ю.Ю. Розвиток емоційного інтелекту учнів молодшого шкільного віку. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 12(31). С. 12–16.

REFERENCES:

1. Lomaha, N. (2016). Teoretychni aspekty problemy rozvytku sotsialnoho intelektu molodshykh shkoliariv [Theoretical aspects of the problem of the development of social intelligence of younger schoolchildren]. *Naukovi zapysky: zbirnyk materialiv nauk.-prakt. konfer. vykl. i stud. IPPM*. Vinnytsia: VDPU, 7, 160–163 [in Ukrainian].
2. Melnyk, A. (2013). Vikovy aspekt vyvchennia sotsialnoho intelektu ditei riznoho shkilnoho viku [The age aspect of studying the social intelligence of children of different school ages]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*, 1065, 144–146 [in Ukrainian].
3. Ruda, N. (2013). Sotsialnyi intelekt u strukturі intelektu [Social intelligence in the structure of intelligence]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 21, 621–629 [in Ukrainian].
4. Bulka, N. (2004). Resursy sotsialnoho intelektu: adaptyvnyist, komunikatyvnist, kreatyvnyist [Resources of social intelligence: adaptability, communicativeness, creativity]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*, 6, 43–53 [in Ukrainian].
5. Dutkevych, T.V. (2012). *Dytiacha psykholohiia [Child psychology]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 424 [in Ukrainian].
6. Kulakova, L. (2020). Rozvytok sotsialnoho intelektu u ditei molodshoho shkilnoho viku v umovakh navchalnoi diialnosti [Development of social intelligence in children of primary school age in the conditions of educational activities]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy. Zbirnyk naukovykh prats RDHU*, 15, 97–103 [in Ukrainian].
7. Orap, M. (2017). Metodolohichni problemy doslidzhennia sotsialnoho intelektu ditei molodshoho shkilnoho viku [Methodological problems of the study of social intelligence of children of primary school age]. *Psykhologhiia osobystosti. Empirychni doslidzhennia u psykholohii osobystosti*, 8 (1), 119–126 [in Ukrainian].
8. Savchenko, Yu.Yu. (2014). Rozvytok emotsiinoho intelektu uchniv molodshoho shkilnoho viku [Development of emotional intelligence of primary school students]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti*, 12 (31), 12–16 [in Ukrainian].